

“Münkerin El, Dil ve Kalp ile Düzeltilmesi” Rivayetinin Tahlili ve Yorumlanması

Araştırma
Research

Fidan Orhan

Dr., Kayapınar İlçe Müftülüğü, Aile ve Dini Rehberlik Bürosu Üyesi
Dr., Kayapınar Muftı's Office, Member of the Family and Religious Counseling
Office, Diyarbakır, Türkiye

✉ mervefidanorhan21@gmail.com <https://orcid.org/0000-0003-1544-6120>

Yazar
Author

Orhan, Fidan. “Münkerin El, Dil ve Kalp ile Düzeltilmesi” Rivayetinin Tahlili ve Yorumlanması”. *Tevilat* 1/2 (2020), 409-430.

 <https://doi.org/10.5281/zenodo.4660531>

Atıf
Cite as

İslam Tarihi boyunca “Emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker” ilkesi, müslüman toplumların otokontrol mekanizmalarının canlı kalmasını sağlayarak bu toplumların temel dinamiğini oluşturan faktörlerin başında gelmiştir. Söz konusu ilkeyi ayakta tutan en önemli dayanaklardan biri ise münkerin el, dil ve kalp ile değiştirilmesini emreden rivâyettir. Bu rivayet İslam'ın ortaya koyduğu dünya görüşü ve değer yargılarına aykırı olan tutum ve davranışlar karşısında her bir müslüman bireyi sorumlu tutmakta; müslüman toplumun bu tutum ve davranışlar karşısında sessiz kalmayarak gücü nisbetinde tepkiler vermesini zorunlu kılmaktadır. Bu makalede öncelikle rivayette geçen münker kavramının tanımları ve Kur'an'da kullanımı üzerinde durulmuş, daha sonra rivayetinin isnâd açısından değerlendirmesi yapılmıştır. Ayrıca rivayetinin metin değerlendirmesi kapsamında bayram namazlarında hutbelerin sünnete muhalif olarak namazdan önceye alınması, münker karşısında emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker ilkesi kapsamında öncelikle yapılması gereken hususlar, Hz. Peygamber'in rivayette münkerin el-dil-kalp ile değiştirilmesine yönelik yaptığı sıralamanın önemi ve rivayette geçen ‘imanın en zayıf noktası’ ifadesinin anlamı gibi konular üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Münker, Ma'rûf, İsnâd, Metin, Hutbe, Mervân b. Hakem.

Özet

The Examination and Evaluation of The Narration "Rectifying al-Munkar by Hand, Tongue and Heart" Regarding Its Authenticity

Throughout the Islamic history, the principle of 'amr bi'l ma'rûf wa nahy an al-munkar (promoting the good and preventing the evil), has been the primary factor that constituted the basis of Muslim societies by ensuring an alive auto-control mechanism. One of the most important sustaining basis of mentioned principle, is the narration which enjoins the alteration of evil (al-munkar) by hand, tongue, and heart. In this study, while the concept of al-munkar, which is stated in the narration, is examined; its definition, and usage in the Qur'an are taken into consideration primarily; secondly, the chain of narration is evaluated. Moreover, taking sermons (khutbah) before the prayer during the eid feasts- which is seen as a contradiction to the sunnah-, the preferential actions to be taken within the context of the principle of 'amr bi'l ma'rûf wa nahy an al-munkar' against al-munkar, the importance of the order made by the Prophet to replace the munkar by hand, tongue and heart; and the meaning of the expression "weakest point of faith" and the similar subjects have been examined interrelatedly in the scope of the textual examination of the narration.

Abstract Keywords: Hadith, al-Munkar, Mā'rûf, Isnad, Matn, Khutbah, Marwân b. Hakam.

Giriş

İslam dini, müminin şahit olduğu bir kötülük karşısında hiçbir şey yapmadan tepkisiz bir şekilde kalmasını yasaklamış, böyle bir durumda toplumun her kesiminin elinden gelen tüm gayretiyle bu kötülüğün önünde durmasını, gücü yetiyorsa bu kötülüğü ortadan kaldırmasını istemiştir. Konuyla ilgili ayet ve hadislerin emir ve tavsiyeleriyle "Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker" ilkesinin, Hz. Peygamber (a.s.) zamanından günümüze kadar kimi zaman aktif ve canlı bir şekilde yürütüldüğü, kimi zaman ise etkinliğinin biraz azalmış olduğu görülmektedir. Günümüzde dünya çapında yaşanan gelişmeler göz önünde bulundurulduğunda gerek bu ilkenin gerekse de bu ilkeye canlılık veren dinamiklerin tekrar hatırlanması ve bunların önemi üzerinde durulması gerektiği düşüncesi bizi bu makaleyi yazmaya sevk etmiştir. Makalede sözkonusu ilkeye canlılık veren rivâyetlerden biri olan "Sizden kim bir kötülük görürse onu eliyle düzeltmeye gücü yetiyorsa eliyle düzeltsin. Şayet eliyle düzeltmeye gücü yetmezse diliyle düzeltsin, diliyle düzeltmeye de gücü yetmezse kalbiyle düzeltsin. Bu ise imanın en zayıf noktasıdır." şeklindeki hadis sened ve metin açısından ele alınarak incelenecektir.¹

1. Münker Kavramının Sözlük ve Terim Manası

Münker kavramı, n-k-r fiilinin if'âl babından türeyen bir ism-i mef'ûl olup, tanımamak, kabul etmemek, bilmemek, inkâretmek, bir işin zor ve sıkıntılı olması gibi farklı anlamlara gelmektedir.² Sözlüklerde bu kavram için kalbin

¹ Hadisin tahrîç edildiği eserler, makalenin ilerleyen sayfalarında hadisin isnâd açısından değerlendirilmesi kısmında verilecektir.

² el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît* (b.y., ts.) "nükr", 1/627; Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.) "nükr", 5/232; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min*

kendisinde sükûn bulduğu ma'rûfun zıddı, bir şeyin kalp tarafından reddedilmesi ve dil tarafından bilinmemesi gibi anlamların verildiği görülmektedir.³ İzutsu, bu kavramın kökleri uzak geçmişte bulunan bir düşünceyi temsil ettiğini ve şerr (kötü)'den çok daha eski olduğunu söylemektedir. Ona göre bu kavram Câhiliye'ye özgü kabileci ahlaka aittir ve ondan beslenmektedir. Câhiliye dönemindeki Araçlar bu kavramı daha çok 'bilinmeyen' veya 'yabancı' olan bu nedenle de 'onaylanmayan' ve 'kötü' olarak kabul edilen şeyler için kullanmışlardır. Kur'an'da bu kavramın zıddı olan ma'rûf ile beraber iyinin ve kötünün karşılığı olarak kullanılması ise Kur'an'ın kabileci ahlak terminolojisini benimseyip, onu yeni ahlak sisteminin ayrılmaz bir parçası kıldığını göstermektedir.⁴ Câhiliye döneminde topluma ve kültüre yabancı gelen durumlar için kullanılmış olduğu görülen münker kavramının, İslamın gelişiyle birlikte bu anlamını korumakla beraber kapsamının genişlediği ifade edilebilir. Buna göre kavram asıl anlamının yanında "İslam dinine yabancı, müslüman toplum tarafından yadırganan inanç, düşünce ve davranışlar için de kullanılır"⁵ olmuştur. Nitekim klasik dönemde yazılmış olan tefsirlerin çoğunda Kur'an ve sünnetin ma'rûf ve münker kavramına getirmiş olduğu bu yeni anlama uygun olarak '(dinen) iyi' olan ma'rûf ve '(dinen) kötü' olan ise münker kavramı içerisinde değerlendirilmiştir. Makalenin ilerleyen sayfalarında da değineceğimiz gibi çoğu tefsirlerde münker kavramının küfür başta olmak üzere şeriât/din tarafından reddedilen veya yasaklanan her türlü itaatsizlik, ma'siyet, şerr veya haram şeyler için kullanılmış olduğu görülmektedir.⁶

Kaynaklarda münker kavramının tanımında yer alan ifadelerden biri de 'kabîh (çirkin)' kelimesidir.⁷ Münker kavramı bu anlamda kimi ayetlerde de görüldüğü gibi⁸ zaman zaman 'tiksinilen' veya 'ahlakdışı' olarak kabul edilen 'fahşâ' kavramı ile kullanılmıştır.⁹

Birçok sözlükte sahih aklın veya şeriâtın kötü ve çirkin gördüğü her şey olarak tanımlanan münker kavramı¹⁰ Râğıb el-İsfahânî'ye (ö.-?) göre kalp ve dil ile inkârolup, aklın çirkin gördüğü her şey veya aklın bir şey demeyip sustuğu yahut güzel bulduğu bununla beraber şeriâtın çirkin gördüğü her şeydir.¹¹ Onun tanımında münker kavramının belirlenmesinde öncelikli olan ölçütün din

Cevâhiri'l-Kâmûs, (tr. yy.), "Nekr", 14/287; Ahmed b. Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, (Dâru'l-Fikr, 1399/1979), "Nekr", 5/476.

³ İbn Zekeriyâ, "Nekr" 5/476.

⁴ Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 2013), 322-326.

⁵ Mustafa Çağrı, "Emir bi'l-Marûf Nehiy ani'l-Münker", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995) 11/138.

⁶ Beydâvî, *Tefsîru'l-Beydâvî*, (tr. yy.), 1/74; Taberî, *Câmiü'l-beyân*, (Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000), 14/347; İbnü'l-Arâbî, *el-Ahkâm*, (y.y. trz.), 3/155; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, (Dâru'l-Alemi'l-Kutub, 1423/2003), 10/167.

⁷ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, trz.), 1/136, 247.

⁸ en-Nahl 16/90; el-Ankebût 29/45; Nûr 24/21.

⁹ İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, 328.

¹⁰ İbn Manzûr, "Nükr", 5/232; Zebîdî, "Nekr", 14/287; İbrahim, Mustafa vd., *Mu'cemu'l-vasît*, (Dâru'd-Da've, trz.) "Nekr", 2/951, 952.

¹¹ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'an*, (Lübnan trz.), 1/331.

olduğu, dinin bir şey demediği alanlarda sahih aklın devreye girdiği ifade edilebilir.

2. Münker Kavramının Kur'an-ı Kerim'de Kullanımı

Kur'an-ı Kerim'de münker kavramının türemiş olduğu n-k-r kelimesinin 37 ayette farklı kalıplarda kullanılmış olduğu, bu ayetlerden 18 tanesinde münker kelimesinin isim olarak¹², 9 tanesinde ise "Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker" şeklindeki terkip içerisinde geçmiş olduğu görülmektedir.¹³ "Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker" terkinin bulunduğu bu 9 ayetten 8 tanesinde müminlerle alakalı olarak "ma'rûfu emretme, münkerden sakındırma" ifadesi geçerken, bir tanesinde ise münafıklarla ilgili olarak "münkeri emretme, ma'ruftan sakındırma" şeklinde olumsuz bir kalıpla kullanılmıştır.¹⁴

Kur'an-ı Kerim'de ma'rufu emretme ve münkerden sakındırma kapsamında dayanak teşkil eden ayetlerin başında "İcinizden hayra çağırın, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir."¹⁵ ayeti gelmektedir. Hemen hemen bütün mezheplerin Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker ile ilgili görüşlerini öncelikli olarak bu ayete dayandırdıkları ifade edilebilir. Ayetin tefsirlerine bakıldığı zaman müfessirlerin münker kavramına, birbirine yakın anlamlar verdiği görülmektedir. Beydâvî'ye (ö. 685/1286) göre bu ayette geçen münkerden kasıt şeriatin/dinin inkâredip reddettiği, kabul etmediği her şeydir.¹⁶ Zemahşerî (ö. 538/1144), münkerde bulunan 'kabîh' sıfatını öne çıkarmakta, çirkin olup hoş olmayan şeyleri münker olarak değerlendirmektedir.¹⁷ Seyyid Kutub (ö. 1966), ma'rûfun başının Allah'a teslim olma ve onun dinini yeryüzüne hakim kılma olduğunu, münkerin başının ise Allah'ın dinine ve hükümlerine başkaldırının ve câhiliyyenin oluşturduğunu ifade etmektedir.¹⁸ Kutub'a göre her türlü şer, rezillik, bâtil ve zulüm de ayrıca münker kavramı içerisinde değerlendirilmelidir.¹⁹

Kur'an-ı Kerim'de konuyla ilgili bir diğer ayet "Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emreder, kötülükten alıkoymaz ve Allah'a inanırsınız."²⁰ şeklindedir. Bu ayette iyiliği emretme ve kötülükten menetmenin ümmetin ortak vasfı olduğuna veya olması gerektiğine işaret edildiği görülmektedir. Cenab-ı Allah Tevbe sûresinde ise mümin erkeklerin ve mümin kadınların birbirlerinin velîleri olduğunu belirtmekte, iyiliği emredip kötülükten alkoymadıklarını ifade etmektedir.²¹ Taberî (ö. 310/923) ve

¹² Zeki, Muhammed, *Mu'cemu kelimâti'l-Kur'ani'l-Kerim*, (y.y. 1426/2005), 1/237.

¹³ Al-i İmrân 3/104, 110, 114; el-A'râf 7/157; et-Tevbe 9/67, 71, 114; el-Hacc 22/41; Lokman 31/17.

¹⁴ et-Tevbe 9/67.

¹⁵ Âl-i İmrân 3/104.

¹⁶ Beydâvî, *Tefsîr*, 1/74.

¹⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/426.

¹⁸ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, (Kâhire trz.) 1/444.

¹⁹ Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, 1/444.

²⁰ Âl-i İmrân 3/110.

²¹ et-Tevbe 9/71.

Kurtubî'ye (ö. 671/1273) göre bu ayette geçen münker kavramı 'putlara ve şeytanlara tapma'dır.²²

Münker kavramının Kur'an-ı Kerim'de "Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker" terkibi dışında 9 ayette daha geçtiği görülmektedir. Bu ayetlerden üç tanesinde fahşâ kavramı ile beraber kullanılmıştır.²³ F-h-ş kökünden türeyen bu kavram ölçüyü aşma anlamında²⁴ yanlış ve kerîh görülen söz ve davranışlar için kullanılan bir kavram olup²⁵ daha çok zinâ veya zinâyâ götüren söz ve davranışları kapsamaktadır.²⁶ Fahşâ kelimesine zinâ veya zinâyâ götüren çirkin söz ve davranış anlamı veren müfessirlerden Beğâvî'ye (ö. 516/1122) göre bu kelimenin hemen akabinde zikredilen münker kelimesi şeriat veya sünnette ma'rûf olmayan²⁷, İbnü'l-Arâbî (ö. 543/1148) ve Kurtubî'ye göre ise dinen yasaklanan her şeydir.²⁸ Mâverdî (ö. 450/1058) ise bu ayetler bağlamında münker kavramına çirkin olan her türlü söz ve davranış anlamını vermiştir.²⁹ Bu değerlendirmeler kapsamında fahşâ ve münker kavramlarının birbirine yakın olmakla beraber farklı anlamlarda kullanıldığı söylenilebilir.

Münker kelimesinin Kur'an'da zikredildiği yerlerden biri de Hz. Lût'un (a.s.) kavmine söylemiş olduğu bir söz içerisinde geçmektedir.³⁰ Zemahşerî, söz konusu ayette geçen 'münker' kavramına bu ayetin siyâk-sibâkına uygun düşecek şekilde 'izhar edilmesi gizli yapılmasından daha kötü olan her türlü günah/ma'siyet' anlamı vermektedir.³¹ Görüldüğü gibi burada münker kavramına, salt masiyet/günah anlamından ziyade açıkça yapılması daha da kötü olarak görülen bazı günahlarla sınırlandırılan bir mana verilmiştir.

Kur'an-ı Kerim'de münker kavramının kullanıldığı bir diğer yer ise zihar yapanların kullanmış oldukları söz içindir. Cenab-ı Allah, Cahiliye döneminde erkeklerden bazılarının eşlerini boşarken 'Sen bana anamın sırtı gibisin' şeklinde kullanmış oldukları söze atfen '*Şüphesiz onlar münker/kötü ve geçersiz bir söz söylüyorlar*'³² buyurmaktadır. İzutsu'ya göre bu ayet, münker kavramının aynı zamanda 'ahlakdışı' sayılan şeylerle ortak yanının bulunduğunu göstermektedir.³³

²² Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 14/348; Kurtubî, *el-Câmi li ahkâmi'l-Kur'an*, 8/203.

²³ en-Nahl 16/90; el-Ankebût 29/45; en-Nûr 24/21.

²⁴ İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, 349.

²⁵ İbn Manzûr, "Nükr" 6/325; Zebîdî, "Nekr" 18/296, 297; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 1/373, 374.

²⁶ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 17/279; Beğâvî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd, *Meâlimü't-tenzil*, (y.y. 1417/1997), 5/38; Mâverdî, Ebu'l-Hüseyn Ali b. Muhammed b. Habîb, *Tefsîrü'l-Mâverdî*, (Beirut: trz.), 3/208; İbnü'l-Arâbî, *el-Ahkâm*, 3/1555; Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'an*, 10/167; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, (y.y. 1420/1999), 4/595. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Muhammed Yılmaz, "Kur'an'da Büyük Günah Kavramı", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25/ 2, (2011), 266, 267.

²⁷ Beğâvî, *Meâlimü't-tenzil*, 5/38.

²⁸ İbnü'l-Arâbî, *el-Ahkâm*, 3/155; Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'an*, 10/167.

²⁹ Mâverdî, *Tefsîru'l-Kur'an (en-Nüket ve'l-uyûn)*, (Beirut: trz.), 3/208.

³⁰ "Siz hâlâ erkeklere yanaşacak, yol kesecek ve toplantılarınızda edepsizlikler mi yapacaksınız?" el-Ankebût 29/29.

³¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/455.

³² el-Mücâdele 58/2.

³³ İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, 328.

Izutsu, Kur'an'da münker kavramı ile aynı kökten olan 'nukr' kavramının bir ayette kullanımına temas ederek, müfessirlerin münker kavramına genel bakışına karşın Kur'an'ın aslında bu kelimeyi bazen -tamamen din dışı olmasa da- iman ve küfr ile doğrudan bir ilişki kurmadan kullanmış olduğuna delil saymaktadır. Söz konusu ayette Mûsâ (a.s.), Hızır'ın (a.s.) bir çocuğu öldürmesi üzerine ona: "Bir cana karşılık olmaksızın tertemiz (suçsuz) bir canı mı öldürdün? Andolsun sen çok kötü (nukr) bir iş yaptın."³⁴ demiştir. Kanaatimizce önceki ayetlerde münker kavramının tanımlanmasında olduğu gibi bu ayette de nukr kavramının iman ve küfür ile bağlantılı olup olmadığı mezhepler arasında ihtilafli olan hüsün-kubuh meselesi ile doğrudan ilişkilidir. Mûsâ'nın (a.s.) 'haksız yere bir çocuğun öldürülmesi' fiilini nukr sayması, bu fiilin din tarafından yasaklanması sebebiyle midir? Yoksa her insanın aklen ve vicdanen kötü olduğunu kabul ettiği bir fiil olması dolayısıyla mıdır? Buradan hareketle münker kavramının zıddı olan ma'rûf kavramıyla beraber Kelam ilminde önemli bir tartışma konusu olan hüsün-kubuh meselesi ile doğrudan alakalı olduğu, bu nedenle de her iki kavramın tanımlanmasında mezheplerin hüsün-kubuh meselesindeki görüşlerinin etkili olduğu söylenebilir.

3. Rivayetin Sened Tahlîli

Hz. Peygamber'den nakledilen münker hadisinin tek sahabi ravisi Ebû Saîd el-Hudrî'dir. Rivayetin Ebû Saîd'den Recâ b. Rabîa ve Târik b. Şihâb aracılığıyla nakledildiği görülmektedir. Makalenin hacmini genişletmemek için burada her iki tarîkten nakledilen isnadlar arasında birer tanesinin râvileri hakkında bilgi verecek diğer isnâdlarda ise problemlili görülen râvi varsa bunlar üzerinde duracağız.

Hadisin nakledildiği en eski kaynak tespit edebildiğimiz kadarıyla Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin (ö. 204/819) *Müsned*'idir. Hadis burada Şûbe³⁵→Kays b. Müslim³⁶→Târik b. Şihâb³⁷ isnadıyla Ebû Saîd el-Hudrî'den nakledilmektedir.³⁸ İsnadında bulunan râvilerin üçü de güvenilir kabul edilen ve hadisleriyle ihticâc edilen râvilerdendir. Rivayetin senedinde herhangi bir kopukluk bulunmamakta, dolayısıyla isnad açısından hadisin sahih olduğu görülmektedir. Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'den sonra rivâyetin Abdurrezzâk'ın (ö. 211/826-827)

³⁴ el-Kehf 18/74.

³⁵ Hakkında bilgi için bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, (Beyrut: Dâru Sâdir, trz.), 7/280; Buhârî, *et-Tarihü'l-kebir*, (y.y., trz.), 4/244; İbn Hibbân, *es-Sikât*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1395/1975), 5/527, 528; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâ'i'r-ricâl*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980), 12/479; Zehebî, *el-Kâşif fi ma'rifeti'r-ricâl*, (Suud: Dâru'l-Kible, 1413/1992), 2/364; a.mlf. *Tezkîratü'l-huffâz*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419/1998), 1/144, 145; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404/1984), 11/174.

³⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât* 5/309; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 14/81, 82; Zehebî, *el-Kâşif*, 2/141; İbn Hacer, *Tehzîb*, 8/361.

³⁷ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-Tâ'dîl*, (Beyrut: 1271/1952), 4/485; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 13/342, 343; Zehebî, *el-Kâşif*, 1/511; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/4, 5.

³⁸ Tayâlisî, *Müsned*, thk. Muhammed b. Abdülmuhsin, (1419/1999), 3/649 (No. 2310).

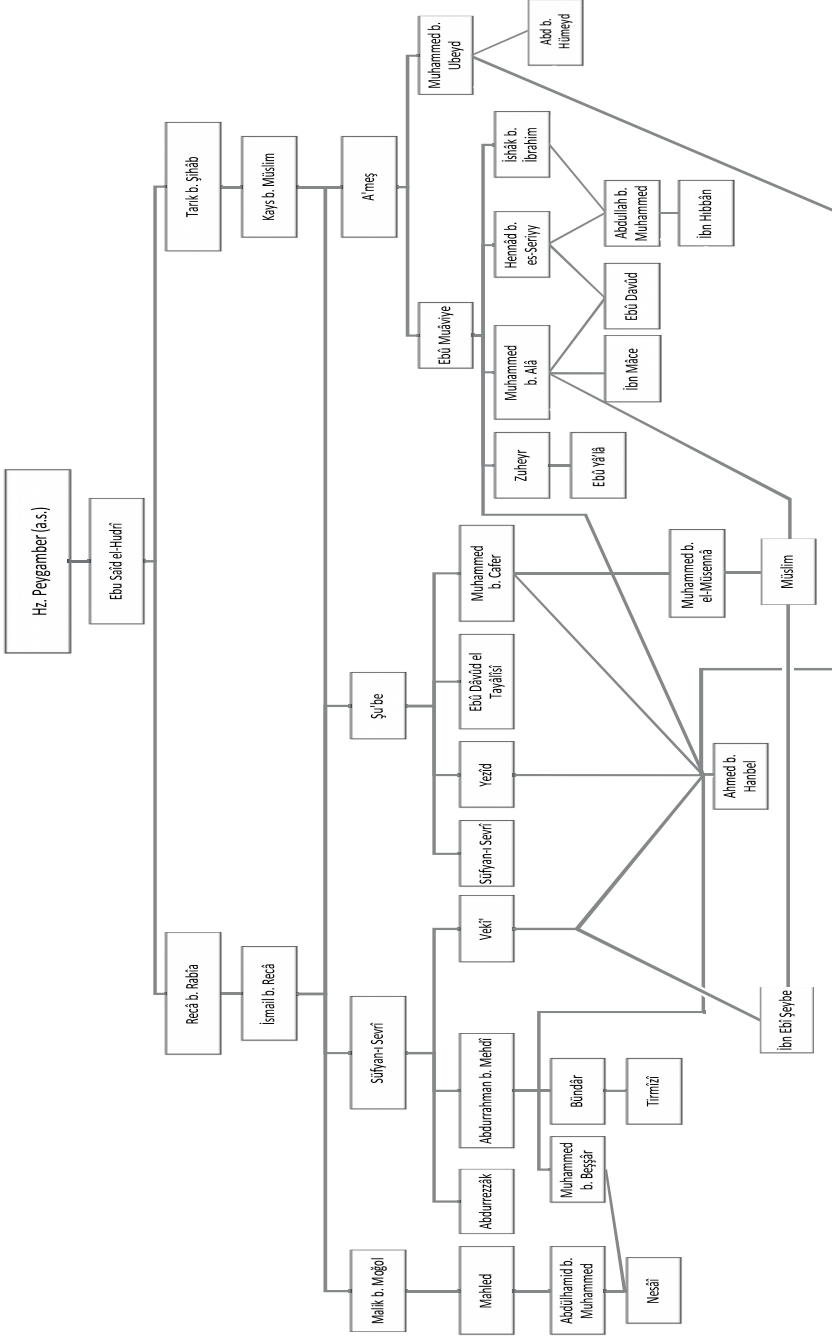
*Musannef*inde de Târik b. Şihâb tarîkiyle yine sahih bir isnadla nakledildiğini görmekteyiz.³⁹

Hadisi tahrîç eden musanniflerden bir diğeri olan Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) rivayeti altı farklı isnâdla nakletmektedir.⁴⁰ Biz burada bu altı rivayette yer alan tüm râvîler üzerinde tek tek durmayacak sadece Recâ b. Rabîa tarîkiyle vermiş olduğu bir isnadın râvîlerinin durumu hakkında bilgi vermeye çalışacağız. Ahmed b. Hanbel bu rivâyetini Muhammed b. Ubeyd⁴¹→Â'meş⁴²→İsmail b. Recâ⁴³→babası Recâ b. Rabîa⁴⁴ isnâdı ile vermektedir ki bu râvîlerin de tamamı güvenilirdir. Ayrıca isnadda herhangi bir kopukluk da bulunmamaktadır. Dolayısıyla rivayetin Recâ b. Rabîa'dan nakledilmiş olan tarîkinin de sahih isnadlara sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Abd b. Hümejd (ö. 249/863-64)⁴⁵, Müslim (ö. 261/875)⁴⁶, Ebû Dâvûd (ö. 275/889) ('Bayram Günü Hutbesi'⁴⁷ ve 'Emir ve Nehiy'⁴⁸ bâb başlıkları altında), Tirmizî (ö. 279/892) ('Münker'in El, Dil veya Kalp ile Değiştirilmesi Hakkında Vârid Olan Hadisler' başlığı altında)⁴⁹, Nesâî (ö. 303/915) ('Îmân Ehlinin Fazilet Yarışı' başlığı altında)⁵⁰ ve İbn Mâce (ö. 273/887) ('Bayram Namazı Hakkında Vârid Olan Rivâyetler'⁵¹ ve 'Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker'⁵² başlıkları altında) de hadisi sahih isnadlarla tahrîç eden musannifler arasında yer almaktadır. Yaptığımız araştırmada bu rivâyetlerin tamamında yer alan râvîlerin güvenilir olduğu ve senedlerinde herhangi bir kopukluğun bulunmadığı tespit edilmiştir.⁵³

Münkerin düzeltilmesi ile ilgili Ebû Saîd el-Hudrî rivâyetinin isnad şeması şu şekildedir:

- ³⁹ Abdurrezzâk b. Hemmâm es-Semânî, *el-Musannef*, thk. Habîburrahman el-'Azâmî, (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403), 3/285 (No. 5649). Abdurrezzâk, hadisi Süfyân-ı Sevri aracılığıyla Şû'be'den nakletmektedir. İsnadın geri kalan kısmı Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin isnâdı ile aynıdır.
- ⁴⁰ Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned*, (Müessesetü'r-Risâle, 1420/1999), 17/127 (No. 110731), 239 (No. 11150), 18/67 (No. 11492), 378 (No. 11876).
- ⁴¹ Buhârî, *et-Tarîh*, 1/173; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/441; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 26/54; Zehebî, *et-Tezkîra*, 1/243; İbn Hacer, *Tehzîb*, 9/291.
- ⁴² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-â'dil*, 4/146; İclî, Ebu'l-Hasan Ahmed b. Abdullah, *Ma'rifetü's-sikât*, (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1405/1985), 1/432; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/302; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 12/86, 87; İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/196; *et-Takrîb*, 1/254.
- ⁴³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/29; İclî, *Sikât*, 1/225; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Tâ'dil*, 2/168; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 3/90; Zehebî, *Kâşif*, 1/245, a.mlf. *Mizân*, 1/227; İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/259.
- ⁴⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/237; İclî, *Sikât*, 1/360; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Tâ'dil*, 3/501; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 9/157.
- ⁴⁵ Abd b. Hümejd, b. Nasr, Ebû Muhammed, *el-Müntehâb min müsned-i Abd b. Hümejd*, (Kahire: Mektebetü's-Sünne, 1408/1988), 1/284 (No. 906).
- ⁴⁶ Müslim, b. el-Haccâc, *el-Camiü's-Sahîh*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Îmân", 78 (1/69).
- ⁴⁷ Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Salât", 242 (1/277).
- ⁴⁸ Ebû Dâvûd, "Melâhim", 17 (4/511).
- ⁴⁹ Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *es-Sünen*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Fiten" 11 (4/469).
- ⁵⁰ Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *es-Sünen*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Îmân" 17 (8/111, 112).
- ⁵¹ İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd Ebû Abdullah el-Kazvîni, *es-Sünen*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "İkâme" 155 (1/406).
- ⁵² İbn Mâce, "Fiten" 20 (2/1330).
- ⁵³ Burada makalenin hacmini genişletmemek amacıyla tek tek tüm râvîlerin cerh-tâ'dil bilgileri verilmemiştir. İsnad şemasında da görüleceği gibi hadisin râvîleri genel olarak güvenilirdir.

Yukarıda hadisin senedi ile ilgili verdiğimiz isnad şeması ve diğer bilgilerden hareketle Ebû Saîd el-Hudrî'den tahrîr edilen münker hadisinin ulaşılmış olduğumuz isnad sayısının 21 olduğunu söyleyebiliriz. Bu isnadların

bazıları Recâ b. Rabîa, bazıları ise Târik b. Şihâb aracılığıyla Ebû Saîd'den tahrîc edilmiştir. Recâ b. Rabîa tarîki oğlu İsmail b. Recâ aracılığıyla Â'meş üzerinden, Târik b. Şihâb tarîki ise Kays b. Müslim aracılığıyla Â'meş, Süfyân, Şû'be ve Mâlik b. Moğol üzerinden yayılmıştır. Söz konusu olan 21 rivayetin tamamının râvileri güvenilir, senedleri ise muttasıldır. Dolayısıyla münkerin el, dil veya kalp ile düzeltilmesi gerektiğini belirten bu rivayet isnad açısından sahihtir.

4. Rivayetin Metin İnşası

Münkerin el, dil veya kalp ile düzeltilmesi rivâyetinin metin inşasını şu şekilde oluşturabiliriz:

Bayram günü minbere ilk çıkan ve hutbeyi namazdan önce îrâd eden ilk kişi Mervan'dır.⁵⁴ Onun böyle yapması üzerine bir adam kalkarak "Ey Mervan! Sünnete muhalif davrandın.⁵⁵ Senden önce (bayram günü) minbere çıkılmazdı sen ise çıktın. Yine senden önce (bayram günü) hutbe namazdan önce îrâd edilmezdi, sen ise hutbeyi öne aldın" dedi.⁵⁶ Mervan "Bu (dediğin) terkedilmiştir ey Falan" diye cevap verdi.⁵⁷ Bunun üzerine Ebû Saîd el-Hudrî "Bu konuşan⁵⁸ kimdir?" diye sordu.⁵⁹ "Filan oğlu filan (veya Ebû Filan)⁶⁰" diye cevap verdiler.⁶¹ Ebû Saîd "(Bu adama gelince)⁶² Bu adam üzerine düşen görevi

⁵⁴ Abdurrezzâk, *el-Musannef*, 3/285; Tirmizî, "Fiten" 11 (4/469); İbn Mâce, "İkâme" 155 (1/406), "Fiten", 20 (2/1330); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 17/127 (No. 110731); 18/42 (No. 11460), 67 (No. 11492), 79 (No. 11514); Ebû Avâne, Yâkûb b. İshâk, *Müsned*, (Beyrut: trz.), 1/43 (97); Abd b. Hümejd, *Müsned*, 1/284 (No. 906).

⁵⁵ Abdurrezzâk, *el-Musannef*, 3/285; Ebû Dâvûd, "Salât", 242 (1/277); Tirmizî, "Fiten" 11 (4/469); İbn Mâce, "İkâme", 155 (1/406); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 17/127 (No. 110731), 18/42 (No. 11460), 67 (No. 11492); İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993), 1/541 (No. 307). Bayram namazında hutbeyi sünnete muhalif olarak namazdan önceye alan ilk kişinin kim olduğu noktasında birbirinden farklı nakiller bulunmaktadır. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde bu konuyla ilgili bilgi verilecektir.

⁵⁶ Abd b. Hümejd, *Müsned*, 1/284 (No. 906); Ebû Dâvûd, "Salât", 242 (1/277); İbn Mâce, "İkâme", 55 (1/406), "Fiten", 20 (2/1330); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 17/127 (No. 110731), 18/67 (No. 11492); İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/541 (No. 307).

⁵⁷ Tayâlisî, *Müsned*, 3/649 (No. 2310); Abdurrezzâk, *el-Musannef*, 3/285 (No. 5649); Müslim, "İmân", 78; Tirmizî, "Fiten", 11 (4/469); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 18/42 (No. 11460), 79 (No. 11514), 378 (No. 11876).

⁵⁸ Tayâlisî, *Müsned*, 3/649 (No. 2310).

⁵⁹ Tayâlisî, *Müsned*, 3/649 (No. 2310); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 17/127 (No. 110731), 18/67 (No. 11492); Abd b. Hümejd, *Müsned*, 1/284 (No. 906); Ebû Dâvûd, "Salât", 242 (1/277); İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/541 (No. 307).

⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 18/79 (No. 11514).

⁶¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 18/67 (No. 11492); Abd b. Hümejd, *Müsned*, 1/284 (No. 906); Ebû Dâvûd, "Salât", 242 (1/277). Hadiste Mervan b. Hakem'i ikâz eden kişinin adının geçmediği, Ebû Saîd'in "Bu konuşan kimdir" sorusu üzerine "Filanın oğlu falan kişi" şeklinde cevap verildiği görülmektedir. Şevkânî ve Azimabâdî (ö. 1329/1911) bu kişinin İmâre b. Rüeybe veya İbn Hacer'in de işaret ettiği gibi (İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbuddin Ahmed b. Ali el-Askâlânî, Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379) 2/450) Ebû Mesûd olabileceğini söylemektedir. (Aynî, Bedreddin, Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed, *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, (y.y., 1426/2006), 10/280; Şevkânî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ali, *Neylü'l-evtâr şerhu Münteka'l-Ahbâr*, (Dimaşk: İdâretü't-Tibâati'l-Münîriyye, trz.), 3/374; Azimabâdî, *Avnü'l-Ma'bûd*, 3/346.) İmâre b. Rüeybe'nin Mervan'ı uyaran kişi olduğuna dair başka kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Konuyla ilgili gerek sahabe hayatıyla ilgili eserlerde gerekse de cerh-tâ'dîl ve tabakât eserlerinde İmâre'nin isminin geçtiği, hayatı

yerine getirdi.⁶³ Çünkü ben Rasûlullah'ın (a.s.) şöyle buyurduğunu işittim: Sizden kim bir kötülük görürse onu eliyle düzeltmeye gücü yetiyorsa eliyle düzeltsin. Şayet eliyle düzeltmeye gücü yetmezse⁶⁴ diliyle düzeltsin, diliyle düzeltmeye de gücü yetmezse⁶⁵ kalbiyle düzeltsin. Bu ise imanın en zayıf noktasıdır.”⁶⁶

Münkeri düzeltme ile ilgili nakledilen rivayetlerin anlam olarak birbirine yakın olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte bazı rivayetlerde rivayetin Mervan'ın hutbeyi başa alması⁶⁷ ile ilgili olaydan bahsedilmeksizin sadece Hz. Peygamber'in sözünün nakledildiği

hakkında kısa bir bilgi verildiği görülmekle beraber bu kişinin Mervan'ı uyardığına dair herhangi bir bilgi nakledilmemektedir. (Bkz. İbn Kâni', Ebu'l-Hasan Abdülbâkî b. Kâni', *Mu'cemu's-sahabe*, (Medine: 1418), 2/244; Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. Ahmed el-İsbehânî, *Ma'rifetü's-sahabe*, (Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1419/1998), IV/2077; Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Tarîhu'l-İslam ve ve'fâyâtü'l-meşâhîr ve'l-â'lam*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-Arabî, 1407/1987), 5/487.) İbn Hacer'in Ebû Mesûd olabileceği ihtimali ise Abdurrezzâk'ta geçen başka bir rivâyete dayanmaktadır. Buna göre Ebû Saîd, bir bayram günü Mervan kendisi ve Ebû Mes'ûd'un ortasında olduğu halde musallaya doğru yürüdüklerini, musallaya gelince Mervan'ın minbere doğru yönelmesi üzerine kendisinin onu namazla başlaması için musallaya doğru çektiğini, Mervân'ın ise 'Senin dediğin terk edilmiştir' diyerek onu minbere doğru çekmeye çalıştığını söylemektedir. Bkz. Abdurrezzâk, *el-Musannef*, 3/284. Bu rivayet göz önünde bulundurulursa Ebû Saîd el-Hudrî rivâyetinde Mervan'ı uyaran kişinin Ebû Mesûd olma ihtimalinin yüksek olduğu söylenebilir.

⁶² İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/541 (No. 307).

⁶³ Tayâlisî, *Müsned*, 3/649 (No. 2310); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 17/127 (No. 110731), 239 (No. 11150), 18/42 (No. 11460), 67 (No. 11492), 79 (No. 11514), 378 (No. 11876); Müslim, "İmân", 78, 79 (1/69); İbn Mâce, "İkâme", 155 (1/406), "Fiten", 20 (2/1330); İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/541 (No. 307).

⁶⁴ Nesâî, "İmân", 17 (8/111, 112).

⁶⁵ Nesâî, "İmân", 17 (8/111).

⁶⁶ Tayâlisî, *Müsned*, 3/649 (No. 2310); Abdurrezzâk, *el-Musannef*, 3/285 (No. 5649); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 17/127 (No. 110731), 239 (No. 11150), 18/42 (11460), 67 (No. 11492), 79 (No. 11514), 378 (No. 11876); Abd b. Hümejd, *Müsned*, 1/284 (No. 906); Müslim, "İmân", 78, 79; Ebû Dâvûd, "Salât", 242 (1/277), "Melâhim", 17 (4/511); Tirmizî, "Fiten", 11 (4/469); Nesâî, "İmân", 17 (8/111, 112); İbn Mâce, "İkâme", 155 (1/406), "Fiten", 20 (2/1330); Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali, *Müsned*, thk. Hüseyin Selim Esed, (Dimeşk 1404/1984), 2/414 (No. 1203); Ebû Avâne, *Müsned*, 1/43 (No. 97); İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/541 (No. 307).

⁶⁷ Mervan Medine valiliği görevinde olduğu dönemlerde hutbelerinde Hz. Ali'ye hakaret etmekte, insanlar da bundan hoşlanmadıkları için namazdan sonra hutbeyi dinlemeden oradan ayrılmaktaydılar. Bunun önüne geçmek için Mervan da bayram hutbelerini namazdan önceye okumaya başlamış ve bunu Medine valisi olduğu sürece devam ettirmiştir. İki defa Medine vâililiğine getirilip azledilen Mervan'ın, vâililiğinin her iki döneminde de Hz. Ali'ye yönelik sövme ve hakaretlerine devam ettiği nakledilmektedir. Emevîlerin genel bir politikası haline gelmiş olan bu uygulamanın Emevî halifesi Ömer b. Abdülazîz dönemi dışındaki zamanlarda hutbelerde genel olarak devam ettiği belirtilmektedir. Konuyla ilgili olarak çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde de yeri geldikçe bazı açıklamalarda bulunulacaktır. Daha fazla bilgi için bkz. Serâhsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl, *el-Mebsût fi Şerhi'l-Kâfi*, (tr. yy.) 2/37; el-Kurtubî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. İbrahim, *el-Müfhim limâ eşkele min Telhîsi Kitâb-i Müslim*, (y.y., trz.) 1/147; Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed, *Tarîhu'l-İslam*, 4/228, 5/231; Ebu'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Şihâbiddin Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, (y.y., trz.) 8/91, 284; Suyûtî, Abdurrahman b. Ebi Bekr, *Tarîhü'l-hulefâ*, (Mısır 1371/1952), 1/166; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, 3/374. Ayrıca bkz. Bahâüddin Varol, "Emevîlerin Hz. Ali ve Taraftarlarına Hakaret Politikası Üzerine", *İstem*, 4/8, 83-107; Ömer Cide, "Devlette Birliği Sağlama Örneği: Ömer b. Abdülazîz" *Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/1, 56-74.

görülmektedir.⁶⁸ Muhtemelen bu durum rivayette yapılan ihtisardan kaynaklanmaktadır. Kimi rivâyetlerde ise Mervan'ı ikâz eden kişinin 'Sünnete muhalif davrandın' ile başlayan sözü yerine sadece 'Namaz hutbeden öncedir' diye seslendiği ifade edilmektedir.⁶⁹

Rivayetler arasında bulunan farklılıklardan biri de Hz. Peygamber'den nakledilen 'Sizden kim bir kötülüğü görürse onu eliyle değiştirsin' sözü yerine bazı rivâyetlerde '...eliyle inkâretsin' ifadesinin kullanılmış olmasıdır. Bu anlamda nakledilen rivâyetlerin çoğunda فَلَیَغْبِرُهُ، bazılarında ise فَلَیَنْکِرُهُ lafzının kullanıldığı görülmektedir.⁷⁰ Bu durumda hadisin anlamı 'Sizden kim bir münkeri görürse onu inkâretsin(reddetsin)' şeklinde değişecektir. Çalışmamızda rivâyetlerin çoğunda فَلَیَغْبِرُهُ lafzının kullanılmış olması sebebiyle bu yönde mana verilmiştir.

Nesâî'nin tahrîç ettiği rivâyette Allah Rasûlü'nün (a.s.) "...eliyle değiştirsin. Şayet bunu yaparsa (söz konusu olan münker işinden) berî olmuş, kurtulmuş olur (فقد برئ)" buyurduğu ve bunu 'dil ve kalp ile değiştirsin' sözlerinden sonra da tekrar ettiği nakledilmektedir.⁷¹ Nesâî'nin rivayetinde var olan bu lafzın hadisi nakleden diğer tarîklerde bulunmadığını söyleyebiliriz. Kanaatimizce Nesâî dışındaki diğer tarîklerde yer almayan bu ziyadenin Hz. Peygamber'in sözünden olmayıp râvi tasarrufundan kaynaklı olması muhtemeldir.

5. Rivayetin Metin Tahlili

5.1. Rivayetin Sebeb-i Vürûdu

Yaptığımız araştırmada kaynaklarda Ebû Saîd el-Hudrî'den nakledilen bu rivayetin sebeb-i vürûdü ile ilgili herhangi bir bilgi elde edemediğimizi söyleyebiliriz. Bununla beraber hadis kaynakları bu rivâyetin Ebû Saîd tarafından nakledilmesine neden olan bir olaydan bahsetmektedir. Bu olay, Muâviye döneminde Medine valisi olan Mervan b. Hakem tarafından bayram namazı hutbesinin -Hz. Peygamber'in yaptığı aksine- namazdan önce verilmesidir. Ebû Saîd el-Hudrî, bu uygulamayı sünnete muhalif olarak görmüş ve 'münker' bir davranış olarak nitelemiştir. Dolayısıyla onun böyle bir davranış karşısında münker rivayetini nakletmesi, sünnete muhalif olan her bir davranışın -oluşan yeni zemin ve şartlara bağlı olarak toplumun maslahatının gözetilmesi gibi farklı bir amaçla yapılmadıysa- bu kapsamda münker olarak isimlendirilebileceği görüşünde olduğunu göstermektedir. Rivayetin nakledilme sebebi olan bu olay hakkında kısaca şu bilgilerin verilmesi konunun daha iyi anlaşılması açısından faydalı olacaktır:

⁶⁸ Ebû Dâvûd, "Melâhim", 17 (4/511); Nesâî, "İmân", 17 (8/111, 112); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 2/414 (No. 1203).

⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 18/79 (No. 11514), 378 (No. 11876).

⁷⁰ Tayâlisî, *Müsned*, 3/649 (No. 2310) ; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 18/378 (No. 11876); Tirmizî, "Fiten", 11 (4/469).

⁷¹ Nesâî'nin tahrîç ettiği bu rivayetin metni şu şekildedir: من رأى منكرا فغيره بيده فقد برئ ومن لم يستطع أن يغيره بلسانه فغيره بقلبه فقد برئ وذلك أضعف الإيمان Nesâî, "İmân", 17 (8/112).

Bayram namazlarında Hz. Peygamber'in (a.s.) hutbeleri namazdan sonra okuduğuna dair birçok sahîh rivâyet bulunmaktadır.⁷² Bu namazlarda hutbenin cuma namazından farklı olarak namazdan sonra okunmasının sebebi ise hutbenin Cuma namazı için şart olup bayram namazları için şart olarak telakki edilmeyişindedir. Dolayısıyla bir nevi öğüt verme ve nasihat olarak kabul edilen bayram namazları hutbelerini dinlemek kişinin istek ve iradesine bırakılmıştır.⁷³ Allah Rasûlü zamanında var olan bu sünnetin kim tarafından ve ne zaman değiştirildiği noktasında ise farklı bilgiler bulunmaktadır. Hutbenin kim tarafından namazdan önceye alındığı noktasında kaynaklarda nakledilen isimler arasında Hz. Osman, İbnü'z-Zübeyr, Muâviye veya Mervan b. Hakem gibi isimlerin bulunduğu görülmektedir.⁷⁴

Bayram hutbesinin ilk defa Mervan tarafından namazdan önceye alındığını belirten rivâyetlerin başında gelen Ebû Saîd el-Hudrî'den nakledilen münkerin düzeltilmesi ile ilgili rivâyettir. Bu rivâyetlerin bazı tarîklerinde bayram namazında hutbeyi namazdan önce veren ilk kişinin Mervan olduğu açıkça ifade edilmiştir.⁷⁵ Konuyla ilgili görüş belirtenlerden biri olan Kâdı İyâz'a (ö. 544/1149) göre Hz. Peygamber ve dört halife tarafından sabit olan uygulama hutbeyi namazdan sonraya bırakmaları yönündedir. Ona göre Ebû Saîd el-Hudrî'den nakledilen rivâyette Mervan'ın hutbeyi öne almasının 'münker' kavramıyla değerlendirilmesi, böylece bu uygulamanın sünnete muhalif bir davranış olduğunun vurgulanması da buna delil teşkil etmektedir.⁷⁶ Serahsî'ye göre sünnete muhalif olan bu uygulamanın sebebi Emevilerin hutbelerinde helal olmayan şeyleri söylemesi ve insanların namazdan sonra ayrılıp hutbeyi dinlemek istememeleridir.⁷⁷

5.2. Münker Hadisinde El-Dil-Kalp Sıralaması

Münker hadisinde kötülüğü ilk görme esnasında realitede kişide oluşabilecek tepki sıralamasının tam tersi bir sıralamaya gidildiği görülmektedir. Bu rivayete göre kötülüğü gören bir kişi önce onu eliyle düzeltmeye çalışmalı, buna gücü yetmiyorsa diliyle bunu yapmalı buna da gücü yetmiyorsa o münkeri kalbiyle inkâredip kerîh görmelidir. Hz. Peygamber'in (a.s.) cihad ile ilgili nakledilen bir rivayette de bu şekilde bir sıralama yaptığı görülmektedir. Buna göre ümmet içerisinde Peygamber'in vefatından sonra bir grup ortaya çıkacak ve hem yapmayacakları şeyleri söyleyecek hem de

⁷² Malik b. Enes, *Muvatta*, (Müessesetü Zâyid b. Sultân, 1425/2004), 2/249; İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed en-Nemerî, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvattâ mine'l-meânî ve'l-esânîd*, (yy., trz.), 10/263-266.

⁷³ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/37.

⁷⁴ Mâlik b. Enes, *el-Müdevvenetü'l-Kubrâ*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, trz.), 1/244; İbn Abdilberr, *Temhîd*, 10/257-263; a.mlf. *el-İstizkâr fi şerhi mezâhibi fukahâ'i'l-emsâr*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000), 2/382; Şevkânî, *Neylül-Evtâr*, 3/374.

⁷⁵ Abdurrezzâk, *el-Musannef*, 3/285 (No. 5649); Tirmizî, "Fiten", 11 (4/469); İbn Mâce, "İkâme", 155 (1/406), "Fiten", 20 (2/1330); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 17/127 (No. 110731); 18/42 (No. 11460), 67 (No. 11492), 79 (No. 11514); Ebû Avâne, *Müsned*, 1/43 (No. 97); Abd b. Hümejd, *Müsned*, 1/284 (No. 906).

⁷⁶ Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *ed-Dîbâc alâ Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, (Suud: Dâru İbn Affân, 1416/1996), 2/211.

⁷⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/37.

emrolunmadıkları şeyleri yapacaklardır. Allah Rasûlü bu grupla ilgili olarak “Kim onlarla eliyle cihad ederse o mü'mindir. Kim onlarla diliyle cihad ederse o mü'mindir. Kim onlarla kalbiyle cihad ederse o mü'mindir” buyurmaktadır.⁷⁸ Görüldüğü gibi bu rivayette de Allah Rasûlü (a.s.) mücadele etmede incelediğimiz hadiste olduğu gibi öncelikli olarak el ile yapılacak olan fiilen bir karşı duruşu emretmektedir. Halbuki hemen hemen bütün insanlarda kendi düşünce tarzına veya inanç sistemine uymayan/aykırı olan bir kötülükle karşılaşma esnasında oluşacak ilk tepki öncelikle o münkeri kalben kerîh görme ve kabul etmemedir. Kişi önce kalben ve zihnen bir işin kötü olduğuna ikna olmalıdır ki onu ortadan kaldırma yolunda bir adım atabilsin. Aynı şekilde münker karşısında dil ile uyarı ve fiilî uyarı arasından da ilk tercih edilen çoğu zaman dil ile ikâz olmaktadır.⁷⁹

Münker hadisinin İslam'ın genel bir metodu olan tadrîcîlik anlayışıyla da bu noktada uyuşmadığı gibi bir durumu zihinlere getirdiği söylenilebilir. Zira İslam'ın çoğu hükmünde ortaya koymuş olduğu genel özelliği kolaydan zora doğru takip edilen bir yolu benimsemiş olmasıdır.⁸⁰ Hadisteki bu sıralama İbnü'l-Arâbî'nin de dikkatini çekmiş ve konuyla ilgili şu ifadeleri kullanmasına sebep olmuştur:

“Bu hadiste garib bir incelik vardır. Hz. Peygamber fiilde son olması gerekeni başta zikretmiştir. Kötülüğü el ile değiştirmek. Halbuki önce dil ile açıklayıp anlatmakla değiştirmeye başlanır, netice alınmazsa o zaman el ile değiştirmeye başvurulur.”⁸¹

O halde hadisteki bu sıralama ile (müminin vazifesi olan) kötülükten menetme kapsamında istenilen neticenin alınmasının öncelendiği ifade edilebilir. Bu sayede söz konusu kötülüğün ortadan kalkması noktasında mümin net bir karşı duruş sergileyecektir. Diğer taraftan kanaatimizce İslam'ın çoğu hükmünde ortaya koymuş olduğu tadrîcîlik ilkesi daha çok ilkten konulan hükümlerde görülmektedir (İçkinin haram kılınmasında olduğu gibi). Kolaylık ilkesi ise dinin cevâz verdiği ve mübah dairesi içerisinde bulunan konularda geçerlidir. Nitekim Hz. Aişe'den nakledilen bir rivayete göre Hz. Peygamber (a.s.) iki işten birini seçmek durumunda kaldığı zaman günah olmadığı müddetçe bunların en kolayını tercih ederdi.⁸² Halbuki aklın, vicdanın veya dinin kabul etmediği münker karşısında tadrîcîliği gerektirecek yeni bir yasaklamanın getirilmesi söz konusu değildir. Münkerin kolaylık ilkesini tercih ettirecek şekilde mübahlık sınırı içerisinde değerlendirilmesi gibi bir durumdan da bahsedilemez.

⁷⁸ Müslim, “İmân”, 80 (1/69, 70).

⁷⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/426; Beydâvî, *Tefsîr*, 1/74.

⁸⁰ Bu hususta en basitinden içki hakkında nâzil olan ayetlerin tadrîcîlik metoduyla vahyedilmiş olması bu münkerin ortadan kaldırılması konusunda kolaydan zora doğru bir yol takip edildiğini ortaya koymaktadır. Bkz. Talip Türcan, “Tadrîc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/265-267.

⁸¹ İbnü'l-Arâbî, *el-Ahkâm*, 1/383.

⁸² Buhârî, “Menâkıb”, 23 (4/164), “Edeb”, 80 (7/101, 102); Müslim, “Fedâil”, 77 (2/1813).

5.3. İmanın En Zayıf Noktası

Allah Rasûlü (a.s.) eliyle veya diliyle münkeri değiştirmeye güç yetiremeyen kişinin bunu kalbiyle yapması gerektiğini belirtmiş ve bunun da imanın en zayıf noktası olduğunu ifade etmiştir. Hadiste yer alan 'ذلك أضعف الإيمان' (imanın en zayıf noktası budur) ifadesi ile Allah Rasûlü'nün (a.s.) neyi kastetmiş olduğu hadis şarihlerinin bu rivâyeti incelerken üzerinde durdukları konulardan birini teşkil etmektedir. Kimi şarihlere göre söz konusu ifade ile Hz. Peygamber (a.s.) imanın şubelerinden veya hasletlerinden en zayıfını kastetmiştir.⁸³ Aliyyü'l-Kârî (ö. 1014/1605), masiyeti/münkeri kalp ile inkâretmenin imanın mertebelerinden en zayıfını teşkil ettiğini, bu nedenle münker karşısında onu çirkin görmeyip inkâretmeyen, bilakis o kötülüğü güzel bulan kişinin küfre gireceğini belirtmektedir.⁸⁴

İmâm-ı Nevevî'ye (ö. 676/1277) göre münkeri kalp ile değiştirmenin imanın en zayıf noktası olarak nitelendirilmiş olması, münker karşısında fiil ve söyleme geçmeyen bir tepkinin münkerin ortadan kaldırılması bakımından en az sonuç getirebilecek fiil olmasından dolayıdır.⁸⁵ Kurtubi (ö. 671/1273) hadisteki bu ifade ile mümin için münkeri değiştirmeye yönelik daha aşağı bir merteye olmadığına kastedildiğini ifade etmekte, bu hadiste 'iman' kelimesinin 'İslam' anlamında kullanılmış olduğunu belirtmektedir.⁸⁶ Suyûtî (ö. 911/1505), hadisin şerhini verirken 'imanın en zayıf noktası' ifadesinin ilk etapta akla el ve dil ile münkeri değiştiremeyip kalp ile o münkeri kerîh gören kişinin kınanıp tenkit edildiği gibi bir düşünceye sevk edebileceğini fakat bu ifadenin böyle anlaşılması gerektiğini söylemektedir. Ona göre imanı çok güçlü olduğu halde ne eliyle ne de diliyle münkeri değiştirecek güce sahip olmayan insanlar olabilir. Bu durumda böyle bir kişi nasıl olur da imanı en zayıf kişi olarak nitelendirilebilir? Dolayısıyla hadisteki ifadede iman ile kastedilen aslında münkeri değiştirebilecek ameldir.⁸⁷ Aliyyü'l-Kârî (ö. 1014/1605) ve Mübârekpûrî (ö. 1935) bu ifade ile kastedilenin belki de münkerin el ve dil ile değil de kalp ile değiştirilebileceği bir zamanda iman ehlinin zayıflığına ve kuvvet sahibi olmadıklarına delalet edeceğini söyleyerek hadise farklı bir yorum getirmiştir. Buna göre münkerin el ve dil ile değiştirilmeyip sadece kalp ile yapılabilmesi iman ehlinin o dönemde zayıf olduğunun göstergesidir.⁸⁸ Bu

⁸³ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 4/486; Aliyyü'l-Kârî, Ebu'l-Hasen Nûrüddin Ali b. Sultan, *Mirkâtü'l-mefâtih şerhu Mişkâtü'l-Mesâbih*, (y.y., trz.), 15/3; Azimabâdî, *Avnü'l-Ma'bûd*, 11/330; Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-Ahvezî*, 4/328.

⁸⁴ Aliyyü'l-Kârî, *Mirkâtü'l-Mefâtih*, 15/3.

⁸⁵ Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref, *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*, (Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1392), 1/214.

⁸⁶ Kurtubî, *el-Müfhim*, 1/150; Münâvî, Zeynüddin Muhammed Abdurrauf b. Tâcülârifin b. Nureddin, *Fezû'l-kadîr şerhu'l-Câmi'i's-Sağîr*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994), 6/169; a. mlf. *et-Teysîr bi şerhi Câmi'i's-Sağîr*, (Riyâd: Mektebetü'l-İmamî's-Şâfi, 1408/1988), 2/809.

⁸⁷ Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Suyûtî, *Şerhu's-suyûtî li Süneni'n-Nesâî*, neşr. Abdulfettah Ebû Gudde, (Halep: Mektebetü'l-Matbüâtî'l-İslamî, 1406/1986), 8/112; Sindî, Ebu'l-Hasan Nureddin Muhammed b. Abdülhâdî et-Tettevi, *Hâşiyetü's-Sindî 'alâ Süneni'n-Nesâî*, (Halep: Mektebetü'l-Matbüâtî'l-İslamî, 1406/1986), 8/111.

⁸⁸ Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-Mefâtih*, 10/387, 15/3; Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-Ahvezî*, 6/328.

yargı doğru olmakla birlikte hadiste geçen ‘imanın en zayıf noktası’ ifadesi ile kastedilen anlam bu değildir. Kanaatimizce hadisteki bu ifadeyi iki şekilde anlamak mümkündür. Cezalandırma, yasaklama veya o münkeri bizzat ortadan kaldırma gibi fiilî tedbirler veya vaaz ve nasihatte bulunma, eleştiri ve tenkîd etme tarzında söz konusu münkeri ortadan kaldırmaya yönelik söylemsel tedbirlerle münker karşısında durmaya gücü, imkânı ve yetkisi olan birinin bu tedbirlerden vazgeçip sadece kalben söz konusu olan münkeri kerih görmesi elbette ki o kişinin imanının zayıflığına bir işarettir. Böyle birisi için hadisteki ‘imanın en zayıf’ noktası ifadesini gerçek manasıyla kabul edip bu kişinin zayıf bir imana sahip olduğuna kanaat getirmek gereklidir. Fakat münker karşısında yukarıda değindiğimiz fiilî ve sözlü tedbirleri almaya gücü, imkânı ve yetkisi bulunmayan kişiler için durum böyle değildir. Bu durumda olan birisi için hadisteki ‘imanın en zayıf noktası’ ifadesi, onun imanının zayıf olduğunu göstermez. Allah Rasûlü (a.s.) bu ifade ile müminleri münker karşısında daha etkin bir duruş sergilemeye teşvik etmiş, toplumda kendiliğinden oluşacak olan bir otokontrol mekanizmasının devreye girmesini sağlamak istemiştir.⁸⁹

5.4. Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker İlkesi

Münkeri değiştirme rivayetinin “emir bi'l-ma'rûf nehy ani'l-münker” ilkesinin en önemli delillerinden birini teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Dolayısıyla bu rivayeti doğru bir şekilde anlamının emir bi'l-ma'rûf nehy ani'l-münker ilkesini doğru bir şekilde anlamaktan geçtiğini söylemek yanlış olmaz. Bu nedenle makalenin bu son başlığında iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma ilkesi üzerinde duracak ve münkerin düzeltilmesi ile ilgili rivâyetle ilişkisine temas etmeye çalışacağız.

“Emir bi'l-ma'rûf nehy ani'l-münker” ilkesinin Kitap, sünnet ve icmâ ile vâcib olduğu noktasında İslam âlimleri ittifak etmiş ve bu ilkenin farz-ı kifâye olarak kabul edilmesi gerektiği görüşü ağırlık kazanmıştır.⁹⁰ İmâm-ı Nevevî,

⁸⁹ Hadiste yer alan ‘imanın en zayıf noktası’ ifadesi üzerine yapılan tartışmalardan bir diğeri de bu rivayetin imanda artma veya eksilmenin olduğuna dair delil teşkil edip etmediğidir. Bu kapsamda imanın artıp eksilebileceğini söyleyen âlimler hadisi bu görüşlerine delil sayarken, imanı amelden ayrı düşünüp imanda artıp eksilmeyi kabul etmeyen âlimler hadisteki iman kelimesini amel ve imanın semeresi olarak yorumlayarak kabul etmişlerdir.⁸⁹ İmâm-ı Nevevî'nin münker hadisine ‘Münkerden Alıkoymanın İmandan Oluşu, İmanın Artıp Azalabileceği ve “Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker'in Vâcib Oluşu” bâb başlığını vermesi bu açıdan kayda değerdir.⁸⁹ Konuyla ilgili olarak bkz. İbn Abdilber, *Temhîd*, 9/252; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/46, 47, 11/456; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/295; Aliyyü'l-Kârî, *Mirkâtü'l-Mefâtih*, 15/3; Muhammed Mücahid Dünder, “Teşekkül Dönemi Kalam Problemlerine Devrin Siyasi-Sosyal Hâdiselerinin Etkileri (İman-Amel İlişkisi Bağlamında)”, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013); İsmail Yörük, “Sistemik Kalam Problemi Olarak İmanın Artması ve Eksilmesi Meselesi”, *Diyanet İlmî Dergi*, 29/2 (Nisan-Mayıs-Haziran 1993), 49-58.

⁹⁰ Cessâs, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Muhammed, *Ahkâmü'l-Kur'an*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1405), 2/316, 317; Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, (yy., trz.), 3/305; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/425; Fahreddin Râzî, Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyin, *Mefâtihü'l-ğayb mine'l-Kur'an'il-Kerim*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, trz.), 8/146; Kurtubî, *el-Câmi li ahkâmi'l-Kur'an*, 1/149; Nevevî, *el-Minhâc*, 1/212; Beydâvî, *Tefsîr*, 1/74; İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Takıyuddîn Ahmed b. Abdülhalîm b. Mecdiddin, *el-İstikâme*, (Medine: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Süüd, 1403), 2/208; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 4/486.

münkeri değiştirme rivayetinde yer alan “فليغيره (değiştirsin)” sۆzlerinin de ilkenin genel hۆkmüne uygun olarak icabı bir emir olarak kabul edilmesi gerektiğini ifade etmekte, “emir bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker” ilkesinin vacip oluşunun ehl-i sünnete göre şer'i olup Mutezile mezhebinin dediği gibi⁹¹ aklı olmadığını belirtmektedir.⁹²

Müminin münkerden nehyetme durumunda bir sonuç elde etmeyeceğini düşünerek bundan vazgeçmesinin doğru olmadığı görölmektedir. Zira kişinin bu kapsamda sorumlu tutulacağı husus uyarı ve ikaz işleminde bulunup bulunmadığı, Allah Rasulü'nün (a.s.) ‘Kim bir münkeri görürse onu değiştirsin’ emrini yerine getirip getirmediği noktasındadır. Kişi hadisin emrettiği şekilde üzerine düşeni yaptıktan sonra ikaz ve uyarısının münkeri ortadan kaldırıp kaldırmayacağından sorumlu tutulmayacak, o münkerin günahına ortak olmamış yani kurtulmuş olacaktır.⁹³ Nitekim Cenab-ı Allah inkarcıların yüz çevirmeleri karşısında Rasulü'nü apaçık bir tebliğ ile sorumlu tutmuş, inkarcıların küfürden dönmeme günahını ise inkarda ısrar edenlere yüklemiştir.⁹⁴

“Emir bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker” ilkesi ile ilgili dikkat edilmesi gereken hususlardan biri de bunu yerine getirecek olan kişide hangi özelliklerin bulunması gerektiği noktasındadır. İyiliği emredip kötölükten sakındıran kişinin hiç şüphesiz önce özeleştiri yapması ve başkalarından önce kendisini düzeltmeye çalışması gerekmektedir. Zira bir kişinin başkalarına etki edebilmesi için toplum tarafından önce benimsenmesi gerekir.⁹⁵ Nitekim Cenab-ı Allah İsrailoğullarını “Sizler Kitab'ı (Tevrat'ı) okuduğunuz halde insanlara iyiliği söyleyip kendinizi unutuyor musunuz? Aklınızı kullanmıyor musunuz”⁹⁶ diyerek bu noktada Müslümanları da uyarmakta ve kişinin önce kendisinden başlaması gerektiğini, kendisini düzeltmeyip başkalarının ıslahı için çaba sarf etmenin akleden insanların yapacağı bir iş olmadığını belirtmektedir. Başka bir ayette ise kişinin yapmayacağı şeyleri söylemesinin Allah katında büyük azap getiren bir iş olduğunu ifade etmektedir.⁹⁷ Bazı âlimlere göre ise iyiliği emretme ve kötölükten sakındırma noktasında kişinin bizzat kendisinin o işi kâmil manada yapıyor olması gerekmemektedir. Bu görüşte olan âlimlerden biri olan Azımabâdi (ö. 1911), kişide başkasını uyardığı konuda bir eksiklik varsa bu durumda iyiliği emretme ve kötölükten menetme faaliyetinin hem kendi nefesine hem de karşısındaki mümin kardeşine yönelik

⁹¹ Mu'tezile mezhebinin beş temel ilkesinden biri olarak kabul ettikleri “emir bi'l-ma'ruf ve nehiy ani'l-münker” ilkesine bakışı daha çok kelimada tartışılan ‘Hüsün-kubuh’, ‘Hayır-şer’ ve ‘Adalet-zulüm’ konularındaki bakış açısıyla yakından ilgilidir. Daha önceden de değindiğimiz gibi Mu'tezile'ye göre fiillerdeki iyiliğin/güzelliğin ve kötülüğün/çirkinliğin belirlenmesinde kabul edilecek ölçü akıldır. Buna göre dinin açıklama yapmadığı alanlarda bile kişi aklen kötü olduğunu bildiği şeylerden uzak durmalıdır. Bkz. Gölcük vd., *Kelam*, 265; Taşdelen, *Mâtüridî'nin Düşüncesinde...*, 42-50.

⁹² Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'an*, 1/149; Nevevî, *el-Minhâc*, 1/212; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 4/485.

⁹³ Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'an*, 1/149; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 4/486.

⁹⁴ er-Ra'd 13/40; en-Nahl 16/82.

⁹⁵ Komisyon, *Hadislerle İşlam*, (Ankara: Diyanet Yayınları, 2014), 4/466.

⁹⁶ el-Bakara 2/44.

⁹⁷ es-Saff 61/2-3.

olacağını söylemektedir.⁹⁸ Kanaatimizce bu görüş hiçbir insanın hatadan sâlim olmadığı gerçekliğinin altını çizmekte ve kişide bulunan hataların onu iyiliği emir ve kötülükten sakındırma gibi İslam toplumunu ayakta tutan önemli bir görevden alıkoymaması gerektiğini ortaya koymaktadır.

“Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker” ilkesinde dikkat edilmesi gereken bir diğer husus kullanılacak üslûp noktasındadır. İnsanlara iyiliği emredip onları kötülükten sakındıracak kişinin yumuşak bir dil kullanması ve yapacağı uyarıyı ilk etapta öfke ile yapmaması tavsiye edilen bir uygulamadır.⁹⁹ Nitekim Cenab-ı Allah, Hz. Mûsâ ve Hz. Hârûn'u Firâvun'a gönderirken bile ona yumuşak bir dil ile yaklaşımlarını istemiş, bu sayede belki de öğüt alabileceğini belirtmiştir.¹⁰⁰ Hz. Peygamber (a.s.) de sahabenin mescidde hacet gideren bedevîye hiddetlenerek ona doğru yürümelerini engellemiş ve “Siz zorluk çıkarmak için değil kolaylık göstermek için gönderildiniz” buyurmuştur.¹⁰¹

Kaynaklarda “emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker” ile ilgili üzerinde durulan bir diğer husus da bu işin kimler tarafından yapılması gerektiğidir. Âliyyü'l-Kârî'ye göre bu vazifeyle sorumlu olanların başında devleti yönetenler, sonra âlimler, sonra da bütün Müslümanlar gelmektedir.¹⁰² Buna göre hadisteki ‘eliyle değiştirsın’ emrinin muhatapları devlet başkanı, idareciler ve yetkililer; ‘diliyle değiştirsın’ emrinin muhatapları âlimler ve ‘kalbiyle buğzetsın’ emrinin muhatapları ise tek tek her bir Müslüman ferttir. Zira toplumda yapılan bir kötülüğü fiilen değiştirebilecek güç ve imkân idarecilerde, ilim ve bilgi ise âlimlerde.¹⁰³ Aliyyü'l-Kârî'nin hadisle ilgili bu yorumu günümüzde de bu ilkenin uygulanması noktasında takip edilebilecek güzel bir yoldur. Günümüzde toplumsal hayatta ortaya çıkan birçok münker var ki bunların önüne geçilmesi ve izale edilmesi ancak idarecilerin ve yetkililerin harekete geçmesiyle mümkün olur. Bununla beraber bu noktada Hz. Peygamber'in “*Hepiniz çobansınız. Ve her biriniz elinin altındakilerden sorumludur*”¹⁰⁴ şeklindeki hatırlatması unutulmamalı, gücü yeten her bir Müslüman en azından himayesindeki veya sorumlu olduğu kişilerden münkeri fiilen kaldırabilecek tutumu sergileme noktasında elinden geleni yapmaya çalışmalıdır. Ne fiilen münkeri değiştirebilecek güç ve yetkiye sahip olan ne de vaaz ve irşâd ile insanları bundan alıkoymabilecek ilmi birikime sahip olan insanlar ise en azından kalbiyle bu münkeri kötü görmeli ve onun içselleştirilmesini önlemeye çalışmalıdır. Dolayısıyla bu noktada her bir Müslüman takati nisbetinde sorumludur. Nitekim münker hadisinde de Ebû Saîd el-Hudrî'nin, Mervan'ın sünnete muhalif olan uygulamasına karşı fiilî müdahaleye gücü yetmeyen kişinin onu sözle uyarması karşısında ‘Bu kişi üzerine düşeni yapmıştır’ demesi

⁹⁸ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 4/486; Azimabâdî, *Avnü'l-Ma'bûd*, 11/330, 331.

⁹⁹ İbnü'l-Arâbî, *el-Ahkâm*, 3/259; Beydâvî, *Tefsir*, 1/74; İbn Receb, Zeynüddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Şihâb, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, (Suud: Dâru İbnü'l-Cevzî, 1422), 1/324.

¹⁰⁰ Tahâ 20/44.

¹⁰¹ Buhârî, “Vudû”, 58 (1/66).

¹⁰² Aliyyü'l-Kârî, *Mirkâtü'l-Mefâtiḥ*, 15/3.

¹⁰³ Aliyyü'l-Kârî, *Mirkâtü'l-Mefâtiḥ*, 15/3; Kurtubî, *el-Câmi li ahkâmî'l-Kur'an*, 12/73; Kutup, *Fi zilâli'l-Kur'an*, 1/444.

¹⁰⁴ Buhârî, “Cuma”, 11 (1/215), “Nikah”, 90, 91 (6/152); Müslim, “İmâre”, 20 (2/1459); Tirmizî, “Cihâd”, 27 (4/208).

aslında onun da bu ilkenin uygulanmasında takati dikkate aldığını göstermektedir. Günümüzde sosyal medya sayesinde insanlar arasındaki iletişim çok hızlı sağlanabilmekte ve insanların herhangi bir tavır sergileme noktasında bir anda kitlelere varacak boyutta bir birlikliğe gidebildiği görülmektedir. Müslümanların son zamanlarda toplumu, aileyi veya bireyi hedef tahtasına yerleştirmiş, büyük ahlaki çöküntüleri beraberinde getirebilecek ‘münker’ karşısında topyekûn bir duruş sergilemek için modern çağın sunmuş olduğu bu gibi imkânlardan istifade etmeleri ve bu noktada takat sınırlarını belki de zorlamaları elzendir.

Toplumun en başında duran devlet başkanından en küçük birimi olan aileye kadar her bir Müslüman birey bulunduğu mevki, sahip olduğu imkânlar, bilgi ve becerisi ve elindeki yetkiler nispetinde gördüğü kötülükleri engellemekle yükümlüdür.¹⁰⁵ Devlet başkanı veya mülki âmir, yasaklayarak veya ceza vererek bir kötülüğü ortadan kaldırmalı, ilim adamı bu kötülüğün zararlarını veya dini hükmünü anlatarak, yeri geldiğinde yazarak günümüz koşullarında basın-yayın ve sosyal medya gibi faktörleri de kullanarak ortaya koymalı ve kötülüğe bu şekilde engel olmaya çalışmalıdır. Münker hadisi bu konuda her uzvun kendisine uygun olan amel ile o kötülüğün karşısında durması gerektiğine işaret etmektedir. El değiştirmeye, dil inkâredip tenkîd etmeye, kalp ise münkeri inkâredip çirkin görmeye veya yapılan kötülüğü tasdik etmeme gücüne sahiptir. Mümine düşen bunlardan her biri ile veya gücü nisbetinde hepsiyle birden, içerisinde yaşadığı çağın şartlarına uygun araç ve vesilelerle ve mümkün olduğunca en etkili olabilecek yöntemlerle münkerin önünde durmaktır.

Münkerden alıkoyma ve münkeri ortadan kaldırma ile ilgili olarak üzerinde durulması gereken bir diğer önemli husus Allah Rasûlü’nün (a.s.) bu emrini yerine getirme gayesiyle yanlış adımlar atmaktan ve toplumu birbirine düşürmekten kaçınmanın gerekliliğidir. İslam Tarihi’nde “emir bi’l-ma’rûf nehiy ani’l-münker” ilkesini uyguladıkları düşüncesiyle çeşitli fırkaların büyük fitnelere yol açan şiddetli mücadelelere giriştiği ve bunun sonucunda topluma daha çok zarar verdiği bilinmektedir.¹⁰⁶ İslam âlimleri bu ilkeyi yerine getirirken önce öğüt ve uyarıdan başlanması gerektiğini belirtmiş, bunun fayda vermemesi sonucunda gittikçe sertleşen yöntemler uygulanması gerektiğini belirtmişlerdir.¹⁰⁷ İbn Teymiyye de bu noktada “emir bi’l-ma’rûf nehiy ani’l-münkerin” bir ıslah faaliyeti olduğuna dikkat çekerek, bu ilkeyi uygulamak adına toplumda fitne ve fesat çıkarmanın topluma “emir bi’l-ma’rûf nehiy ani’l-münker in” terkedilmesinden daha büyük bir zarar vereceğini ifade etmektedir.¹⁰⁸ Nitekim münkeri değiştirme rivayetini değerlendiren bazı şârihler, Ebû Saîd’in Mervan’ı ikâz etme konusunda neden daha önce davranmadığı hususunda bunu fitneye sebep olmak istememesi ihtimaline binaen olabileceğini belirtmişlerdir.¹⁰⁹ O halde toplumda ortaya çıkan münkeri

¹⁰⁵ Komisyon, *Hadislerle İslam*, 4/470.

¹⁰⁶ Çağrı, “Emir bi’l-Marûf Nehiy ani’l-Münker”, 11/139-140.

¹⁰⁷ Gazzâlî, *İhyâ-u ulûmi’-d-dîn*, 3/326; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/426; Neseî, Ebu’l-Berekât Abdullah b. Ahmed, *Tefsîrü’n-Neseî*, (Beyrut: Dâru’n-Nefâis, 2005), 1/173.

¹⁰⁸ İbn Teymiyye, *el-İstikâme*, 1/330.

¹⁰⁹ Nevevî, *el-Minhâc*, 1/212; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 2/449; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 4/485.

gerek fiili olarak ortadan kaldırmaya çalışan gerekse de bu fiilin Kur'an ve sünnetin ortaya koyduğu hayat tarzına uymadığını her fırsatta anlatmaya çalışan kişiler bu faaliyetlerini asla tekfirci ve ötekileştirici bir tutum ve söylemle yapmamalı, Müslüman halkın dikkatini münkeri ortaya koyan veya işleyen kişiye değil bizatihi yapılan münkere yöneltmelidir.

“Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker” ilkesi başlı başına üzerinde birçok çalışmanın yapıldığı çerçevesi geniş ve önemli bir konudur. Biz bu makalede münker hadisinden hareketle bu ilkenin bazı hususlarına hadisle olan ilgisi münasebetiyle kısmen değinmeye çalıştık. Konunun tüm ayrıntılarının burada ele alınması makalenin sınırlarını çok fazla aşacaktır. Bu nedenle konuyla ilgili olarak okuyucuları ilgili çalışmalara yönlendirmekle yetineceğiz.¹¹⁰

Sonuç

Ebû Saîd el-Hudrî'den nakledilen ve münkerin el, dil veya kalp ile değiştirilmesini emreden hadis, “emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker” ilkesine dayanak teşkil eden en önemli rivayetlerden birini oluşturmaktadır. Bu rivayet üzerine yapılmış olan bu çalışmada ulaşılan sonuçlar maddeler halinde şu şekilde sıralanabilir:

1. Ebû Saîd el-Hudrî'den tahrîç edilen münker rivayetinin bütün tarîkleri Recâ b. Rabîa ve Târik b. Şihâb aracılığıyla nakledilmiştir. Recâ b. Rabîa tarîki oğlu İsmail b. Recâ aracılığıyla Â'meş üzerinden, Târik b. Şihâb tarîki ise Kays b. Müslim aracılığıyla Â'meş, Süfyân, Şû'be ve Mâlik b. Moğol üzerinden yayılmıştır. Makalede incelenen 21 rivâyetin tamamının râvîleri güvenilir, senedleri ise muttasıldır. Dolayısıyla rivâyetlerin hepsi isnâd açısından sahîhtir.

2. Münker kavramının gerek sözlük ve terim anlamı gerekse de Kur'an'da yer alan kullanımlarına yönelik tefsirlerde verilen anlamları göz önünde bulundurulduğunda bu kavramın hüsün-kubuh anlayışı çerçevesinde anlaşılması olduğunu söylemek mümkündür. Buna göre münker kavramının en geniş anlamıyla küfür ve şirkten başlayarak dinin yasaklayıp nehyettiği haramlar ile akl-ı selim'in doğru bulmayıp çirkin saydığı fiillerin tamamını kapsadığını söylememiz mümkündür.

3. Münker rivâyetinin Ebû Saîd el-Hudrî tarafından söylenme sebebi, Muâviye'nin hilafeti döneminde Medine valisi olan Mervan b. Hakem'in bayram namazı hutbesini namazdan önceye alması üzerine bir kişinin onu îkâz ederek

¹¹⁰ İbn Teymiyye, *El-Emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehy ani'l-münker*, (Suud: Vezâretü's-Şuûni'l-İslâmî, 1418); Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*; Yusuf Ziya Kavakçı, *Hisbe Teşkilatı, Bir İslam ve Tarih Müessesesi Olarak Kuruluş ve Gelişmesi*, (Erzurum: 1975); Cihad Tunç, “İyiliği Emredip Kötülüğü Yasaklama Görevi”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Kayseri 1986), 3/1-12; Çağrıç, “Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker”, 11/138-141; M. Zeki İşcan, *Emr bi'l-Ma'rûf ve Nehy ani'l-Münker*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991); Mehmet Ali Kulat, *Hadis Bilimleri Açısından Emr-i bi'l Ma'ruf ve Nehy-i ani'l Münker*, (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995); Şerif Ahmet Bursalı, *Hadislere Göre Emr-i bi'l-Ma'rûf ve Nehy-i ani'l-Münker*, (Bartın: Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Ayşe Bayraktar Barış, *Kur'an-ı Kerim'de Emr-i bi'l-Ma'rûf ve Nehy-i ani'l-Münker*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007); Emin Kara, *Mu'tezile Ekolüne Göre İyiliği Emretmek Kötülüğü Yasaklamak İlkesi*, (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001).

sünnete muhalif davrandığını söylemesidir. Hutbenin ilk defa kimin tarafından namazdan önceye alınmış olduğuna dair farklı bilgiler bulunmakla beraber bu konuda en doğru bilginin münker rivâyetinde de belirtildiği gibi Mervân tarafından bu uygulamanın başlatılmış olduğu bilgisidir. Mervân'ın hutbeyi namazdan önce okumasının sebebi ise hutbesinde Hz. Ali'ye hakaret içeren konuşmaları yapması nedeniyle halkın namazdan sonra hutbeyi dinlemeden ayrılmak istemeleridir.

4. Gerek Ebû Saîd el-Hudrî gerekse de Mervân'ı îkâz eden kişi sadece Mervân'ı dil ile uyarmakla yetinmiş, ona karşı herhangi bir fiilî tedbir almaya veya ona karşı isyana başvurmamıştır. Bu durum münker karşısında kişinin gücü nisbetinde hareket etmesinin onu sorumluluktan kurtaracağını, münkerden nehyetme gerekçesiyle daha büyük bir fitneye sebep olmaktan kaçınmanın gerekliliğini ortaya koymaktadır.

5. Hz. Peygamber (a.s.), münker karşısında, kişide ilk oluşabilecek tepkiyi, sıralamada sona bırakmış bu sayede Müslümanları münker karşısında daha etkin tedbirler almaya sevk etmek istemiştir. Buna göre hadiste kalp ile münker karşısında durma 'imanın en zayıf noktası' ile nitelenerek aslında bu tepkinin münkerin değiştirilmesine yönelik olarak neticesi en zayıf olan halkayı teşkil ettiğine vurgu yapılmak istenmiştir. Günümüzde de özellikle İslam dünyası ve Müslümanlara yönelik sergilenen düşmanca tutum, söylem ve fiiller karşısında Müslüman liderlerin 'kınama' yoluyla verdikleri sözlü tepkilerin fayda sağlamadığı ve fiili yaptırımların bu konuda çok daha etkili olduğu göz önünde bulundurulduğunda hadisin bizlere vermek istediği mesajı anlamak daha kolay olacaktır.

6. Hadiste geçen 'münkeri el ile değiştirme' ifadesi toplumda görülen herhangi bir kötülüğün önünde durma kapsamında özellikle de idareci ve amirler tarafından uygulanacak olan her türlü fiilî tepkiyi, 'dil ile değiştirme' ifadesi münkerden vazgeçirme veya onu ortadan kaldırmaya yönelik özellikle âlimler ve bilginler tarafından yapılacak olan her türlü irşadı içermektedir. Hadisteki 'kalp ile değiştirme' ifadesi ise münker karşısında ilk iki tepkiyi vermeye gücü ve imkânı yetmeyen kişilerin bu münkeri kerîh görmesi ve benimsememesi, bu sayede münkerin Müslüman toplumda içselleştirilmesini engellemesidir.

Kaynakça

- Abd b. Hümejd b. Nasr, Ebû Muhammed, *el-Müntehâb min Müsned-i Abd b. Hümejd*. 1 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Sünne, 1408/1988.
- Abdurrezzâk b. Hemmâm es-Semânî. *el-Musanef*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403.
- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/1999.
- Aliyyü'l-Kârî, Ebu'l-Hasen Nûrüddin Ali b. Sultan, Mirkâtü'l-mefâtih *şerhu Misbâhi'l-Mesâbih*, y.y. trz. Aynî, Bedreddin. *Şerhu Sünen-i Ebû Dâvûd*. 6 Cilt. Riyâd: y.y. 1420/1999.
- *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 36 Cilt. y.y. 1426/2006.
- Azimabâdî, Ebu't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emir Ali. *Avnü'l-mabûd şerhu Sünen-i Ebû Dâvûd*. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415.
- Beğâvî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd. *Meâlimü't-tenzîl*. 8 Cilt. y.y.1417/1997.
- Beydâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer. *Tefsîru'l-Beydâvî*, 1 Cilt. trz. yy.
- Beyhâkî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali. *es-Sünenü'l-kübrâ*. 10 Cilt. Haydarabâd: yy. 1344.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. el-Câmi'u's-Sahîh. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- *et-Tarîhu'l-kebîr*. 9 Cilt. y.y. trz.
- Cessâs, Ebû Bekr. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâs, 1405.
- Cide, Ömer. "Devlette Birliği Sağlama Örneği: Ömer b. Abdülazîz" *Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/1, 56-74.
- Çağrı, Mustafa. "Emir bi'l-Marûf Nehiy ani'l-Münker". *DİA*. 11/138-141. İstanbul 1995.
- Çelebi, İhsan. "Hüsün-Kubuh". *DİA*. 19/59-63. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Ebû Avâne, Yâkûb b. İshâk. *el-Müsned*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, trz.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'âs. *es-Sünen*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. Ahmed el-İsbehânî. *Ma'rifetü's-sahabe*. 7 Cilt. Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1419/1998.
- Ebû Yalâ, Ahmed b. Ali. *el-Müsned*. 13 Cilt. thk. Hüseyin Selim Esed. Dimeşk: Dâru'l-Ma'mûn li't-Türâs, 1404/1984.
- Ebu'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. trz. yy.
- Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîya. *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*. 6 Cilt. Dâru'l-Fikr, 1399/1979.
- Fahreddin Râzî, Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn. *Mefâtihu'l-ğayb mine'l-Kur'ani'l-Kerim*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâs, trz.
- Fîruzâbâdî, Muhammed b. Yakub. *Kamûsu'l-muhît* 1 Cilt. trz. yy.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Müstesfâ fi ilmi'l-usûl*. Beyrut: y.y., 1413.
- *İhyâu ulûmi'd-dîn*. trz. yy.
- Gölcük, Şerafettin vd., *Kelam*, Konya: Tekin Dağıtım, 2001.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*. çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 2013.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed en-Nemerî. *et-Temhîd limâ fi'l-Muvattâ mine'l-meânî ve'l-esânîd*. thk. Mustafa b. Ahmed. Müessesetü'l-Kurtubâ, trz.
- *el-İstizkâr fî şerhi mezâhib-i fukahâi'l-emsâr*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000.
- *el-İstiâb fî ma'rifeti'l-ashâb*. 2 Cilt. yy. trz.
- İbn Battâl, Ebu'l-Hasan Ali b. Halef b. Abdülmelik b. Battâl el-Kurtubî. *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 10 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hâtim. *Kitâbü'l-cerh ve't-tâ'dîl*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâs, 1271/1952.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbuddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379.
- *Tehzîbü't-tehzîb*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404/1984.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân. *Sahîhu İbn Hibbân*. 18 Cilt. thk. Şuayb Arnavud. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993.
- *es-Sikât*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1395/1975.
- İbn Hüzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk. *Sahîhu İbn Hüzeyme*. 4 Cilt. Beyrut: 1390/1970.
- İbn Kâni', Ebu'l-Hasan Abdülbâkî b. Kâni'. *Mu'cemu's-sahabe*. 3 Cilt. Medine: 1418.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî. *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*. 8 Cilt. y.y. 1420/1999.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Makdisî. *el-Muğnî fî fikhi'l-imâm Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1405.
- İbn Mâce, el-Kazvîni. *es-Sünen*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrerem. *Lisânü'l-arab*, 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, trz.
- İbn Receb, Ebu'l-Ferec el-Hanbelî. *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*. Beyrut: y.y. 1408.
- *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 6 Cilt. Suud: Dâru İbnü'l-Cevzî, 1422.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd. *et-Tabâkâtü'l-kübrâ*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, trz.
- İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Takiyuddîn Ahmed b. Abdülhalîm b. Mecdidin. *el-İstikâme*. 2 Cilt. Medine: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd, 1403.
- İbnü'l-Arâbî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah. *el-Ahkâm*. 4 Cilt. trz. yy.
- İclî, Ebu'l-Hasan Ahmed b. Abdullah. *Ma'rifetü's-sikât*. 2 Cilt. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1405/1985.
- Mizzî, Ebu'l-Haccâc Cemalüddin Yusuf b. Abdurrahman. *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980.
- Mustafa, İbrahim vd., *Mu'cemu'l-vasit*. 2 Cilt. Dâru'd-Da've, trz.
- Mübârekpûrî, Ebu'l-Ulâ Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahim. *Tuhfetü'l-ahvezî şerhu Câmî'i't-Tirmizî*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, trz.
- Komisyon. *Hadislerle İslam*. 7 Cilt. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2014.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'an*. 20 Cilt. Dâru Alemi'l-Kutub, 1423/2003
- Kurtubî, Ebu'l-Abbâs. *el-Müfhim limâ eşkele min telhîsi Kitâb-i Müslim*. trz. yy.
- Kutup, Seyyid. *Fî zilâli'l-Kur'an*. 6 Cilt. Kâhire: trz.
- Mâlik b. Enes. *el-Muvattâ*. 8 Cilt. Müessesetü Zâyid b. Sultân, 1425/2004.
- *el-Müdevenetü'l-Kübrâ*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, trz.
- Mâverdi, Ebu'l-Hüseyn Ali b. Muhammed. *Tefsîrû'l-Kur'an (en-Nüket ve'l-uyûn)*. 6 Cilt. Beyrut: trz.
- Münâvî, Zeynüddin Muhammed Abdurrauf b. Tâcülârifin b. Nureddin. *Fezû'l-kadîr şerhu'l-Câmî'i's-Sağîr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994.
- *et-Teyrsîr bi şerhi Câmî'i's-Sağîr*. 2 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-İmâmi's-Şâfiî, 1408/1988.
- Müslim b. el-Haccâc Ebu'l-Hüseyn. *el-Câmi' u's-Sahîh*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *es-Sünen*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Neseî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed. *Tefsîrû'n-Neseî*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2005.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref. *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*. 18 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1392.
- Râgib el-İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an*. 2 Cilt. Lübnan: trz.
- Safedî, Ebu's-Safâ (Ebû Saîd) Salahaddin Halil b. İzziddin. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. Beyrut: trz.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl. *el-Mebsût fî şerhi'l-Kâfi*. 30 Cilt. trz. yy.
- Sindî, Ebu'l-Hasan Nureddin Muhammed b. Abdülhâdî et-Tettevi. *Hâşiyetü's-Sindî 'alâ Süneni'n-Nesâî*. 8 Cilt. thk. Abdulfettah Ebû Ğudde. Halep: Mektebetü'l-Matbüâtî'l-İslâmî, 1406/1986.
- Suyutî, Ebu'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed. *Şerhu's-Suyûtî li Süneni'n-Nesâî*. 8 Cilt. neşr. Abdulfettah Ebû Ğudde. Halep: Mektebetü'l-Matbüâtî'l-İslâmî, 1406/1986.
- *Tarihü'l-hulefâ*. Mısır: 1371/1952.
- *ed-Dibâc alâ Sahîhi Müslim b. Haccâc*. 6 Cilt. Suud: Dâru İbn Affân, 1416/1996.
- Şevkânî, Ebû Abdullah es-San'ânî. *Neylû'l-evtâr*. 9 Cilt. Dimeşk: İdâretü't-Tibâati'l-Münîriyye, trz.
- Taberî, Ebû Câfer. *Câmîü'l-beyân li te'vîli'l-Kur'an*. 24 Cilt. Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.
- Taşdelen, Mehmet. *Maturidî'nin Düşüncesinde Emr-i Bi'l-Marûf ve Nehy-i Ani'l-Münker*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd. *el-Müsned*. 4 Cilt. thk. Muhammed b. Abdülmuhsin. y.y. 1419/1999.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *es-Sünen*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Türcan, Talip. "Tedrîc", *DİA*. 40/265-267. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Varol, Bahaüddin. "Emevîlerin Hz. Ali ve Taraftarlarına Hakaret Politikası Üzerine". *İstem*, 4/8, 83-107.
- Yılmaz, Muhammed. "Kur'an'da Büyük Günah Kavramı", *CÜİFD*, 25/2 (2011), 255-276.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. trz. yy.
- Zehebî. *Tarihü'l-İslam ve vefâyâtü'l-meşâhîr ve'l-âlam*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1407/1987.
- *el-Kâşif fî ma'rifeti'r-ricâl*. 2 Cilt. Suud: Dâru'l-Kible, 1413/1992.
- *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, trz.
- *Tezkiratü'l-huffâz*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Zeki, Muhammed. *Mu'cemu kelimâti'l-Kur'ani'l-Kerim*. y.y. 1426/2005.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsim Mahmud b. Ömer. *el-Keşşâf*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, trz.